

## Reviewing a Monumental Structure: Kakh-i Khurshid at Kalat

### Abstract

Monuments have a history of thousands of years and are usually among the oldest symbols of civilisation in various periods. In the Islamic world, a memorial is created to commemorate a person or an event, which is generally manifested in constructing a tomb, whose wide distribution in the Islamic lands is a testimony to this claim. The building known as "Kakh or Qasr-i Khurshid (Palace of the Sun)" in the city of Kalat in the north of Khurasan Razavi province is an example of this type of architecture. This structure was built on the orders of Nadir Shah Afshar (r.1736-47), although its primary function has always been debated owing to its distinct architecture and decorations. Kalat or Kalat-i Nadiri is known as a natural fortress due to a fence of mountains. So, throughout history, it has always been of interest from a defensive and military point of view. This area received particular attention during the reign of Nadir Shah, and several buildings were erected on his orders. Khurshid monument has always been the focus of researchers in terms of its size and appearance as well as the ambiguity of its function. The octagon includes a series of iwans connected by narrow corridors, creating a series of connected spaces of different scales that encircle the cylinder and are suitable for ambulating around the building. The building generally consists of two volumes: a lofty cylinder and an octagonal. The structure comprises three floors: the basement, the ground, and the first. Previous studies have expressed different opinions about the building's function. Some consider it a palace, and some believe it was initially built as a tomb, which was later converted into a palace. This study aims to investigate the building's function and main architectural features and determine its place in the history of Iranian architecture. The analysis of the building shows that not only in terms of architecture but also concerning structure, significant measures have been taken for its durability and stability against the risk of earthquakes. The research also shows that the building was not a palace or a tomb, but it was built as a governmental monument with a ceremonial function to commemorate the name of its patron. The research findings show that the Khurshid building is a fusion of Iranian and Indian architecture, which are skillfully linked to perpetuate the name of the building's patron. The structure characterises the idea of a tomb tower as a monument in a new composition. In this sense, it created a link between the traditions of Iranian architecture and the architecture of the Mughals of India. The

Received: 5 Aug 2023

Received in revised form: 12 Oct 2023

Accepted: 22 Dec 2023

**Alireza Anisi** 

Associate Professor, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran. E-mail: a-anisi@richt.ir

Doi: <https://doi.org/10.22059/jfaup.2024.374500.672958>

wide range of decorations with Indian motifs attests to this claim. The research was carried out using a descriptive-analytical approach with a historical approach. It is a qualitative study in the field of architectural history. The primary methods of collecting information in this research are library studies and field surveys, and the data analysis method is qualitative.

### Keyword

Monument, Kakh-i Khurshid, Kalat-i Nadiri, Mughals, Architecture

**Citation:** Anisi, Alireza (2024). Dianoia: reviewing a monumental structure : Kakh-i Khurshid at Kalat, *Journal of Fine Arts: Architecture and Urban Planning*, 28(4), 55-69. (in Persian)



© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press

## بازخوانی یک بنای یادمانی؛ کاخ خورشید در کلات

### چکیده

کلات یا کلات نادری منطقه‌ای در شمال شرقی استان خراسان رضوی است که به دلیل وجود حصار از کوه‌ها به‌عنوان یک قلعه طبیعی شناخته می‌شود. این محدوده در گذشته به دلیل برخورداری از حصار

طبیعی و دست‌ساز انسانی، از نظر دفاعی و نظامی اهمیت داشت. کلات در

دوره نادرشاه افشار مورد توجه ویژه قرار گرفت و بناهایی به دستور وی در آن بر پا شد که از میان آن‌ها می‌توان به عمارت معروف به «کاخ خورشید» اشاره نمود. این بنا شاخص‌ترین اثر برجامانده از دوره افشاریه در ایران می‌باشد. عمارت خورشید به لحاظ حجم و نمای بیرونی و نیز ابهام در عملکردش، همواره مورد توجه پژوهشگران بوده است. هدف این پژوهش بررسی عملکرد و خصوصیات اصلی این بنا و تعیین جایگاه آن از نظر تاریخ معماری ایران است. این پژوهش از نوع کیفی و به شیوه توصیفی-تحلیلی با رویکردی تاریخی و تفسیری انجام شده و از لحاظ داده‌ها کیفی است که در حوزه پژوهش‌های تاریخ معماری قرار دارد. روش اصلی گردآوری اطلاعات این پژوهش از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد طراحی عمارت خورشید تلفیقی از عناصر معماری ایرانی و هندی می‌باشد که به شیوه‌ای ماهرانه درهم آمیخته شده‌اند، و از این نظر توانسته پیوندی میان سنت‌های معماری ایرانی با معماری گورکانیان هند به وجود آورد. بعلاوه این مطالعات نشان می‌دهد که عملکرد این بنا نه آرامگاه و نه کاخ بوده، بلکه بنایی یادمانی با کارکرد تشریفاتی بود که به دستور نادر ساخته شده تا یادآور نام و سلطنت وی باشد.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۵/۱۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۲۰

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱

علیرضا انیسی: دانشیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

E-mail: a-anisi@richt.ir

Doi: <https://doi.org/10.22059/jfaup.2024.374500.672958>

### واژه‌های کلیدی

یادمان، کاخ خورشید، کلات نادری، گورکانیان، معماری

## مقدمه

کلمه «یادمان» ترجمه لغت «monument» در زبان انگلیسی است، که به سازه و یا بنایی که به افتخار یک فرد و یا حادثه خاصی ساخته می‌شود، اطلاق می‌گردد. در واژه‌نامه معماری و ساختمان، یادمان یک سنگ، ستون، تخته‌سنگ، سازه، بنا و امثالهم می‌باشد که در یادبود یک شخص متوفی، یا حادثه یا اقدامی بر پا می‌گردد (Harris, 2006, 643).<sup>۱</sup> از نظر معماری بناهای یادمانی سابقه‌ای چند هزارساله در حیات انسان دارند و معمولاً از جمله قدیمی‌ترین نشانه‌های تمدنی در ادوار مختلف تاریخ می‌باشند. در جهان اسلام یادمان که باهدف یادآوری شخصی ایجاد گشته عموماً در قالب احداث کاخ و یا مقبره متجلی شده است که پراکندگی وسیع آن‌ها در سرتاسر جهان اسلام گواهی بر این مدعا است. کاخ و مقبره هر دو نماد معماری قدرت در قالب معماری غیرمذهبی و مذهبی می‌باشند که هر دو به دنبال ابدی نمودن نام و یاد بانی هستند. با توجه به هدف برپایی این گونه بناها، آن‌ها عموماً از ظاهری چشمگیر برخوردارند تا خود را برجسته و متمایز نمایند. به همین دلیل به‌طور معمول نوآوری در طراحی و ماندگاری کالبدی از خصوصیات ذاتی آن‌ها است.

عمارت معروف به «کاخ یا قصر خورشید» در شهر کلات در شمال استان خراسان رضوی، نمونه‌ای از این گونه آثار شاخص است. این بنا به دستور نادرشاه در دهه پایانی عمر وی ساخته شده، هر چند که به دلیل معماری و تزئینات خاص آن، کارکرد اصلی آن همواره مورد بحث بوده است. هدف اصلی این مقاله بررسی و تحلیل معماری این بنا به‌منظور پاسخگویی به سؤالات ذیل می‌باشد:

۱. مهم‌ترین ویژگی‌های معماری این بنا کدام‌اند؟
۲. هدف اصلی از ساخت این بنا چه بوده است؟
۳. اهمیت این بنا از نظر تاریخ معماری چیست؟

## روش پژوهش

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی تحلیلی با رویکردی تاریخی و تفسیری انجام شده و از لحاظ داده‌ها کیفی است که در حوزه پژوهش‌های تاریخ معماری قرار دارد. روش اصلی گردآوری اطلاعات این پژوهش از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی بوده و شیوه تحلیل داده‌های آن کیفی می‌باشد.

## پیشینه پژوهش

کلنل مک گرگر انگلیسی در سال ۱۲۹۲ ه. ق/ ۱۸۷۵ م. در بازدید از منطقه کلات ضمن ارائه یک کروکی از نمای بیرونی بنا که در آن زمان محل اقامت خان منطقه بوده، آن را ساختمانی عجیب شامل یک برج مدور عظیم با یک زیربنای هشت‌ضلعی می‌خواند (مک گرگر، ۱۳۶۸، ۵۷). مهدی بامداد در کتاب «آثار تاریخی کلات و سرخس از این بنا به‌عنوان «کاخ خورشید» یاد می‌کند و برای نخستین بار به توصیف و بیان مختصر خصوصیات معماری آن در قالب یک سخنرانی می‌پردازد. وی عملکرد این بنا را کاخی تشریفاتی برای نادرشاه می‌داند که طبقه زیرین به خدمه و طبقه فوقانی به شاه و حرم‌سرا اختصاص داشت (۱۳۴۴، ۹-۱۴). پرویز ورجاوند نیز که در سال ۱۳۴۸ از این بنا بازدید کرده ضمن ارائه توصیفی کلی و مختصر، آن را یک کاخ و یا عمارت بیرونی می‌نامد (۱۳۴۸، ۶۳). یعقوب دانشدوست نیز بر این باور است که این بنا به‌عنوان آرامگاه ساخته

گردیده، ولی بعدها به‌صورت کاخ سامان داده شده است. وی همچنین به کشف باغساری پیرامون این بنا در طول دوره مرمت آن اشاره می‌کند (۱۳۷۴، ۴۷۹). لباف خانیکی در گزارش پژوهش و گمانه‌زنی این بنا که در سال ۱۳۷۶ انجام شده به این نکته اشاره دارد که در ابتدا در محل احداث این بنا فضایی به به‌عنوان سردابه حفر گردیده و سپس بروی آن بنایی هشت‌ضلعی احداث شده است. او همچنین بر این باور است که بنای موجود نیز بعدها بر روی همین ساختار بر پا گردیده است (۱۳۷۷، ۱۷۷). رضازاده اردبیلی وثابت‌فرد با بررسی نما و مقطع این بنا اعتقاد دارند که هندسه آن بر اساس شش‌ضلعی منتظم طراحی شده است (۱۳۹۲، ۴۲). عادل فرهنگی شبستری، احمد صالحی کاخکی و سمیرا علمدار در مقاله‌ای با هدف بررسی عملکرد عمارت خورشید نیز نظر دانشدوست را تکرار می‌کنند و به این نتیجه می‌رسند که نادر شروع به ساخت آرامگاهی در کلات می‌نماید اما در ادامه، کارکرد آن به کاخ موقت شاه تغییر ماهیت می‌دهد و آرامگاه مجلل خود را در مشهد بنا می‌کند (۱۳۹۲، ۱۱).

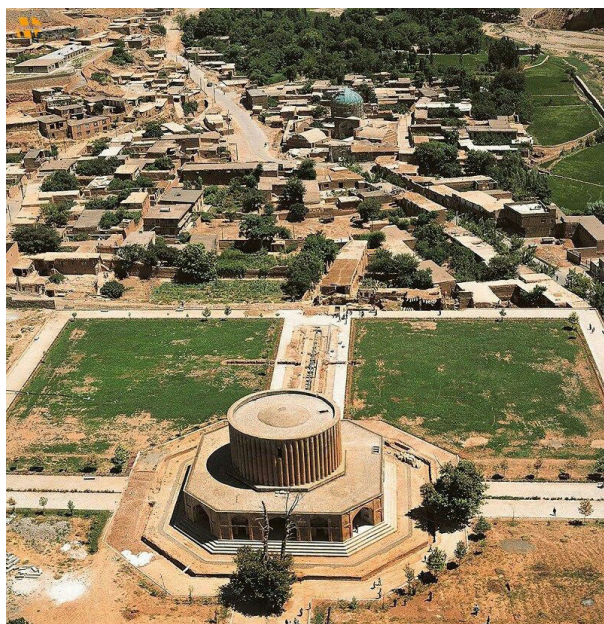
هر چند که مطالعات گذشته به‌نوبه خود ارزشمند هستند ولی فقط به بخشی از خصوصیات این اثر، می‌پردازند. این پژوهش قصد دارد که با بررسی مطالعات قبلی و تبیین ارتباط میان متغیرهای تحقیق، تحولات معماری بنا را بر اساس اطلاعات موجود بازخوانی نماید و با بررسی منابع مکتوب، تحلیل شواهد معماری و باستان‌شناسی پاسخی مناسب برای پرسش‌های پژوهش ارائه دهد.

## مبانی نظری پژوهش

با توجه به اهداف این پژوهش مبانی نظری آن بر پایه شناخت کالبدی، تحلیل اطلاعات، بیان یافته‌های پژوهش استوار است. در این چارچوب بنای مورد بحث از جوانب مختلف معماری، سازه‌ای و تزئیناتی به‌صورت تفصیلی توصیف می‌گردد و نکات برجسته آن در قالب متغیرهای پژوهش بیان می‌گردند. سپس روابط میان این متغیرها و نقش ایشان در ایجاد اهمیت کاخ خورشید تشریح و بررسی می‌گردند و به پرسش‌های پژوهش پاسخ داده خواهد شد.

## نگاهی به جغرافیای تاریخی کلات

منطقه کلات یک عارضه طبیعی به شکل بیضی (۳۶ درجه ۵۹ دقیقه عرض شمالی و ۵۹ درجه و ۴۷ دقیقه طول شرقی)، می‌باشد که در شمال غربی مشهد قرار دارد. این ساختار طبیعی به دلیل شکل خاص خود محدوده‌ای دفاعی شبیه یک دژ را به وجود آورده است چنان‌که دره کلات در برخی از متون تاریخی با نام «قلعه خداآفرین» معرفی شده است (استرآبادی، ۱۳۶۸، ۵۲۶) که تأییدی بر امکانات طبیعی - دفاعی آن دارد. این محدوده از شمال و شرق با کشور ترکمنستان، از جنوب شرق به شهرستان سرخس، از جنوب به شهرستان مشهد و از غرب به شهرستان در گز محدود می‌باشد. این محدوده کوچک به دلیل شرایط خاص جغرافی‌ای‌اش و قرارگیری در میان ارتفاعات (تصویر ۱)، از اهمیت سوق‌الجیشی برخوردار بوده و باعث شده است تا کلات همواره به محلی امن برای پناه جویان و یا نبردهای حماسی بدل گردد، چنانکه در شاهنامه نیز به کلات اشاره گردیده است و آن را محل وقوع حادثه‌های اساطیری یعنی نبرد ایرانیان و تورانیان برشمرده‌اند (فردوسی، ۱۳۷۳، ۶۶، ۷۲). تاریخ جهانگشای جوینی به عزیمت سلطان محمد خوارزمشاه پس از



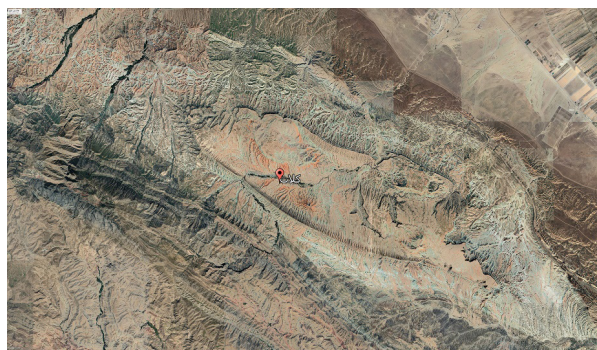
تصویر ۲. چشم انداز عمارت خورشید و مسجد جامع. مأخذ: (میراث فرهنگی استان خراسان رضوی)

نمای بیرونی و ترکیب حجمی عمارت قصر خورشید در میان بناهای تاریخی ایران کم‌نظیر و به همین دلیل این اثر همواره مورد توجه بوده است. این بنا به‌طور کلی متشکل از ترکیب دو حجم متفاوت یعنی یک استوانه رفیع و یک هشت‌ضلعی در پیرامون آن است (تصویر ۳). این هشت‌ضلعی شامل ایوان‌ها و ایوانچه‌هایی است که به‌وسیله راهروهای باریکی به یکدیگر متصل هستند و مجموعه‌ای از فضاهای متصل در مقیاس‌های متفاوت را در پیرامون استوانه به وجود می‌آورند. این پر و خالی بودن بدنه این هشت‌ضلعی در اطراف بنا از نظر بصری به‌طور مؤثری از سنگینی حجم استوانه میانی می‌کاهد. بعلاوه، این سطح همانند سکویی برای افراشتن بدنه استوانه‌ای بنا به نظر می‌رسد.

در پیرامون بنا ردیفی از پله‌ها وجود دارند که علاوه بر جنبه تشریفاتی، از نظر کاهش آسیب‌رسانی به بنا در هنگام وقوع سیل کاربرد دارند. این عمارت در مجموع دارای سه طبقه، زیرزمین، همکف و اول می‌باشد. ارتفاع بدنه استوانه از سطح زمین ۱۶/۸۸ متر است که با احتساب ارتفاع پوشش منحنی آن ۱۷/۳۷ متر می‌گردد. قطر بیرونی استوانه ۱۵/۹۷ متر، که با احتساب نیم ستون (ترک) تزئینی بر روی بدنه آن ۱۶/۲۵ متر می‌باشد.

استوانه از درون به شکل هشت‌ضلعی و از بیرون مدور است. قطر داخلی استوانه ۱۱/۲۰ متر می‌باشد. بر روی هر ضلع، یک تاق نمای پشت بسته به عرض ۲/۶۵ متر و عمق ۱ متر در دو ردیف پائینی و بالایی وجود دارد. دسترسی به داخل این فضای هشت‌ضلعی از طریق چهار ورودی در سمت شمال، جنوب، غرب و شرق بنا صورت می‌گیرد. سقف استوانه با گنبد کم ارتفاع آجری پوشیده شده است (تصویر ۴).

قطر جرزهای بنا به‌صورت غیرعادی ضخیم و در حدود ۳/۷۵ متر و ارتفاع درونی استوانه، ۹/۷۱ متر می‌باشد و بنابراین نسبت ارتفاع استوانه به قطر داخلی آن ۱:۱/۱۵ است. با توجه به این تناسب می‌توان گفت که استوانه در عمل مربعی می‌باشد که در داخل زمین قرار گرفته است



تصویر ۱. موقعیت کلات و عوارض طبیعی پیرامون آن. مأخذ: (Google Earth)

فرار در برابر سپاه مغول به قلعه کلات و اصرار نزدیکانش به استقرار وی و قراردادن خزاین در آنجا اشاره دارد (جوینی، ۱۳۸۲، ۱۰۹). رشیدالدین فضل‌الله نیز به آمدن ارغون‌شاه مغول به کلات اشاره می‌کند (فضل‌الله همدانی، ۱۳۷۳، ۴۲-۱۱۴۱). وجود دربند ارغون‌شاه در ورودی شهر کلات احتمالاً تأییدی بر این روایت است. حمدالله مستوفی در کتاب *نزهت‌القلوب* از کلات به‌عنوان قلعه‌ای بسیار مستحکم به همراه آب فراوان که کشت و زرع در آن انجام می‌شود، نام برده است (مستوفی قزوینی، ۱۳۷۸، ۲۱۵). این نکات نشان از اهمیت کلات در قرون اسلامی دارد؛ اما علی‌رغم وجود آثاری از سایر دوره‌های تاریخی همانند سلجوقیان (بند معروف به نادر)، ایلخانیان (تأسیسات دروازه ارغون‌شاه) و تیموریان (احتمالاً گنبد خانه متصل به مسجد کبود)<sup>۲</sup>، به نظر می‌رسد که دوران اوج این منطقه به دوره سلطنت نادرشاه (ح. ۶۰-۱۱۴۸/۴۷-۱۷۳۶)، بازمی‌گردد. علاوه بر متون تاریخی که در ادامه به آن‌ها پرداخته خواهد شد، وجود کتیبه حجاری شده بر در مدخل غربی شهر کلات و سایر اقدامات عمرانی توسط وی، گواه بر علاقه نادر به کلات می‌باشد.<sup>۴</sup>

نادرشاه ظاهراً متولد دستگرد از توابع شهر کهن ایبورد (بخشی از درگز فعلی) در نزدیکی کلات، واقع در استان آخال ترکمنستان فعلی بود (لارودی، ۱۳۸۸، ۳۹). شهر کلات یا کلات نادری که در گذشته روستای «کبود گنبد» نام داشت، در حال حاضر مرکز شهرستان کلات در استان خراسان رضوی است. این شهر ساختاری خطی و تقریباً شرقی-غربی دارد.

### توصیف بنا

عمارت خورشید در مرکز شهر کلات در میان محوطه‌ای وسیعی، و بر روی محوری در غرب مسجد جامع شهر قرار دارد. استقرار عمارت خورشید دقیقه در جهات اربعه نیست و کمی به سمت شرق تمایل دارد. به نظر می‌رسد که اولویت در استقرار بنا هم‌محور بودن آن با گنبد موجود در محوطه مسجد کلات بوده است (تصویر ۲). این گنبد متعلق به یک مقبره هشت‌ضلعی، که متوفی و بانی آن روشن نیست و مسجد بعدها به آن الحاق شده است.<sup>۵</sup>

شایان ذکر است که علی‌رغم قرارگیری این دو گنبد از نظر بصری بر روی یک محور، دلیلی هنوز بر وجود یک محور کالبدی از پیش طراحی شده میان این دو بنا وجود ندارد. شایان ذکر است که در حفاری اخیر باستان‌شناسی در سال ۱۴۰۲، بقایای سازهایی، احتمالاً یک سردر در سمت شرقی بنا روبه مسجد (در جهت ورودی اصلی مسجد) پیدا گردید.

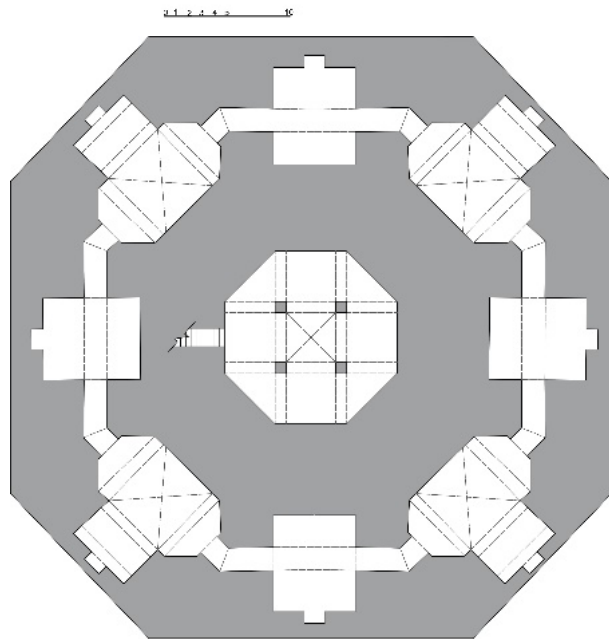
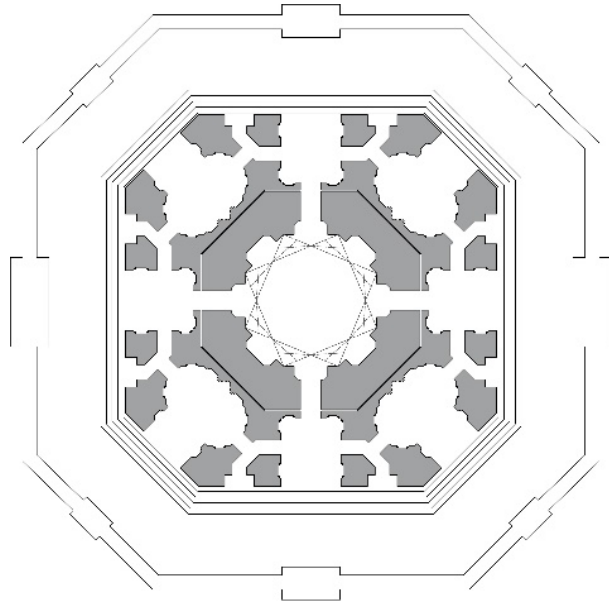


تصویر ۴. منظر عمومی عمارت خورشید.  
مأخذ: (https://www.mizanonline.ir/fa/news/4736781)

وقوع زلزله در سال ۱۲۹۹/۱۸۸۱ شکاف برداشته و چون در این مدت تعمیری در آن صورت نپذیرفته به مرور زمان تخریب شده است (بامداد ۱۳۴۴، ۱۱-۱۰). همه این مطالب نشان می‌دهد که این بنا در دوره‌ای بر اثر زلزله کاملاً آسیب‌دیده و بعدها تعمیر و بازسازی شده است، هر چند که تاریخ دقیق این تعمیرات روشن است.

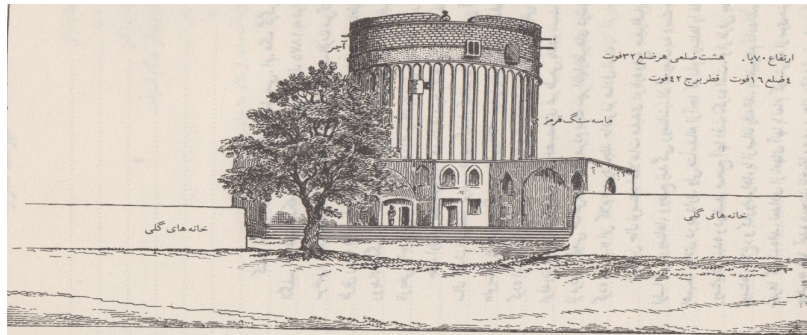
قدیمی‌ترین تصویر از این بنا طرح دستی (کروکی) کلنل مک گرگر در سفرش به کلات در تابستان ۱۲۹۲/۱۸۷۵ می‌باشد (تصویر ۵). این کروکی به وضوح نشانه می‌دهد که در قسمت بالای تزئینات نمای بیرونی استوانه کتیبه‌ای به ارتفاع تقریبی ۷۰ سانتیمتر در دورتادور نما وجود دارد. وی همچنین ارتفاع بنا را ۷۰ پا معادل ۲۱ متر و فضاهای هشت‌ضلعی پیرامون استوانه مرکزی را ۱۶ پا (۴/۸ متر) و قطر بنا را حدود ۴۰ پا (۱۲ متر) ذکر می‌کند (مک گرگر، ۱۳۶۸، ۵۷-۵۸). در بالای این کتیبه بقایای دیواری آجری به ارتفاع حدودی ۱/۷۰ متر به چشم می‌خورد. با توجه به سکونت حاکم کلات در عمارت خورشید، این دیوار ظاهراً بعدها برای استقرار نگهبان در بالای بام افزوده می‌گردد. چارلز ادوارد بیت که در سال ۱۳۱۲/۱۸۹۴ از کلات بازدید کرده عمارت خورشید را مقبره نادر می‌خواند که به دستور وی ساخته شد ولی هرگز از آن استفاده نگردید. وی اضافه می‌کند که بر فراز فضای تالار اصلی این بنا زمانی گنبدی قرار داشت (Yate, 1900, 157).

زیرزمین عمارت خورشید نیز عملاً دارای دو بخش است. در زیر طبقه همکف استوانه، یک فضای هشت‌ضلعی دیگری وجود دارد که سقف آن بر روی چهار ستون مربع‌شکل قرار دارد و حفاصل آن‌ها با تاق‌های چهاربخشی پوشیده شده است (تصویر ۶). دسترسی به این فضای زیرزمین از طریق پلکانی در غرب طبقه همکف از داخل یکی از اتاق‌های پیرامونی صورت می‌گیرد. البته به نظر می‌رسد که این پله‌ها بعدها در این محل ساخته شده‌اند. ظاهراً در گذشته راه پله کوچکی از سمت جنوب به زیرزمین وجود داشت. در بخش دیگر زیرزمین ردیفی از فضاهای متصل، همانند فضاهای هشت‌ضلعی طبقه فوقانی وجود دارد. در حال حاضر دسترسی به فضاهای زیرین توسط پلکانی بیرونی که در شرق بنا قرار دارد انجام می‌شود این دسترسی احتمالاً بعدها و در دوره معاصر به‌منظور سهولت در رفت‌وآمد بازدیدکنندگان فعلی احداث گردیده است. در سال ۱۳۷۷/۱۹۹۸، انجام مطالعات باستان‌شناسی به سرپرستی



تصویر ۳. الف) پلان طبقه همکف، ب) پلان زیرزمین بنا.  
مأخذ: (نقش عجب، ۱۳۸۲، ۸۴-۸۵)

که نشانگر اهمیت پایداری بنا و کاهش خطر واژگونی آن در هنگام زلزله به‌عنوان یک اثر یادمانی دارد. بر اساس گزارش موجود در کتاب دو سفرنامه به کلات، ظاهراً قسمت فوقانی بنا بر اثر زلزله در سال ۱۲۹۸/۱۸۸۱ شکاف برداشته و تخریب گردیده بود. در سال ۱۳۰۹/۱۸۹۲ گزارشی از تخریب بخشی از قسمت فوقانی برج میانی و گنبد بنا به اندازه ۴ زرع (تقریباً معادل ۴/۱۶ متر) و باز بودن سقف آن وجود دارد (زعفرانلو ۱۳۶۱، ۱۶۵، ۱۸۳). به علت صدمه ناشی از ریزش آوار بام بنا به داخل بخش زیادی از کف طبقه همکف تخریب و ستون‌های طبقه زیرزمین نمایان گردیدند (لارودی ۱۳۱۹، ۲۶۱). مهدی بامداد نیز اظهار می‌دارد که ظاهراً ارتفاع این بنا در ابتدا ۲۵ متر بوده ولی طبقه فوقانی آن به دلیل



تصویر ۵. کروکی عمارت خورشید در سال ۱۳۹۲ ه. ق. مأخذ: (مک گرگر، ۱۳۶۸، ۸۰)



تصویر ۶. چشم انداز فضای زیر زمین و پلکان دسترسی به طبقه فوقانی.

بعلاوه ساخت اتاق‌های پیرامون این ساختار مستحکم که هیچ‌گونه ارتباط و دسترسی مستقیمی هم با فضای هشت‌ضلعی میانی ندارند، توجیه‌پذیر نیست. به نظر می‌رسد باید به مجموع این اقدامات در ساخت این بنای عظیم از جنبه سازه‌ای توجه کرد. منطقه کلات از نظر لرزه‌خیزی در پهنه با خطر نسبی زیاد قرار داد<sup>۷</sup> و سازندگان بنا نیز با سابقه زلزله‌خیزی منطقه آشنا بودند، بنابراین باید تمهیدات لازم را برای ماندگاری چنین بنای یادمانی در هنگام وقوع خطر زلزله در نظر می‌گرفتند. تاریخ احداث سردابه کاملاً روشن نیست ولی دیوارهای ضخیم در پیرامون آن را باید به‌عنوان پی مستحکم و گسترده بنا در داخل زمین به حساب آورد. بر روی این پی در زیرزمین، دیوارهای ضخیم پلان هشت‌ضلعی برای تحمل وزن سنگین بنای استوانه میانی ایجاد شده است. این ضخامت زیاد دیوارها علاوه بر تحمل بار ثقلی استوانه باعث کاهش انرژی زلزله و در نتیجه نیروی وارده به بنا می‌شد. بعلاوه طبقه زیرین ساختمان هشت‌ضلعی بیرونی که عملاً کاربرد خاصی در زیرزمین ندارد می‌تواند به‌منظور مقابله با نیروی لغزش استوانه مؤثر باشد (تصویر ۷). نکته قابل توجه وجود یک درز انقطاع میان استوانه و بنای هشت‌ضلعی پیرامون آن است که روی این درز در بالای بام طبقه اول فضای هشت‌ضلعی، با درپوش سنگی پوشیده شده است. این موضوع نشان می‌دهد که معمار بنا با آگاهی از تفاوت وزن دو قسمت سازه

آقای رجبعلی لباف خانیکی در داخل عمارت خورشید، انجام گردید. بر اساس نوشته وی در قرن ۶ و ۷ ه. ق. ابتدا گودالی به ارتفاع ۲/۵ متر در داخل زمین احداث و دیوارهای آجری ضخیمی به عرض ۴/۸ متر در پیرامون آن ساخته می‌شود. فضای سردابه بعدها با تاقی آجری پوشیده می‌شود و بر روی آن بنای هشت‌ضلعی با دیوارهایی به ضخامت ۳/۹۷ متر احداث می‌گردد. در قرون ۸ و ۹ ه. ق. ردیفی از فضاهای متصل به هم پیرامون این هشت‌ضلعی ساخته می‌شوند. سپس در قرن ۱۲ ه. ق. و در دوره افشاریه بنای استوانه شکل موجود بر روی هسته هشت‌ضلعی زیرین احداث شده و اتاق‌های پیرامونی به ساختمان هشت‌ضلعی نیز اضافه می‌گردند. بعدها نیز بخشی از سقف قبلی با خاک مدفون، و پله‌های موجود در پیرامون عمارت به آن اضافه شدند (لباف، ۱۳۷۷، ۱۷۸-۱۷۹). استفاده از ساختارهای گذشته در برپایی عمارت خورشید قابل قبول است ولی جزئیات آن روشن نیست. هر چند که احداث سردابه بنا بر پایه یافته‌های باستان‌شناسی قطعی است ولی در فرضیه وی در مورد سایر مراحل ساخت بنا تردیدهایی وجود دارد. اولاً، با فرض پذیرش ایجاد حفره و یا سردابه‌ای در زیرزمین، روشن نیست که چرا چنین دیوارهایی ضخیمی به دور آن ساخته شده است. ثانیاً چرا روی چنین سطح مستحکمی یک هشت‌ضلعی آن هم با چنین دیوارهای قطوری احداث گردیده است.

یکی از شاهزادگان واگذار و خود در کلات اقامت کند، لذا معماران ماهر و مهندسان با فکر و ناظران سخت کوش و مجریان با هوش را تعیین نمود تا در کلات نادری اقدام به احداث ابنیه بسیار مرتفع<sup>۴</sup>، خانه‌ها، حمام‌ها، کاروانسراها، مغازه‌ها و آب‌انبارها نموده و دستور داد هر چه را که برای تحقق این امر لازم است از سراسر کشور تهیه نمایند (استرآبادی، ۱۳۸۷، ۳۷۶). باتوجه به اشاره صریح این متن به نظر نادر مبنی بر ساخت گروهی از ابنیه بناهای رفیع و عام‌المنفعه و از طرفی قدرت مالی وی که ناشی از به‌دست‌آوردن غنائم لشکرکشی به هند بود، می‌توان تاریخ آغاز ساخت عمارت خورشید را در حدود سال‌های ۵۵ - ۱۱۵۴ / ۴۲ - ۱۷۴۱ برآورد نمود.

### کاربری عمارت خورشید

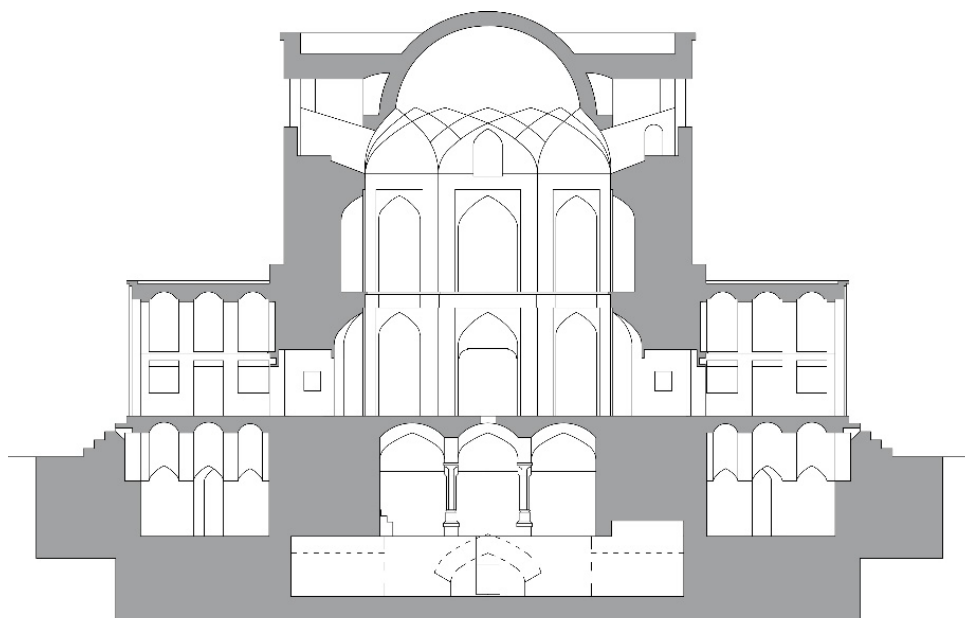
در مورد کاربری عمارت خورشید اظهارنظرهای مختلفی صورت پذیرفته است. برخی آن را کاخی مجلل و تعدادی آن را مقبره می‌خوانند. مهدی بامداد، کاخ خورشید را قصر سلطنتی نادرشاه می‌داند که برای سکونت خود و خانواده‌اش ساخته است (بامداد، ۱۳۴۴، ۹). در هیچ‌یک از منابع تاریخی به ساخت کاخی برای نادرشاه در هیچ‌کجا اشاره نشده است و وی در هنگام لشکرکشی به‌طور معمول در چادر و در میان سپاهیان اقامت داشت و یا در هنگام عزیمت به کلات، در قلعه کلات شب را سپری می‌کرد. بعلاوه با توجه به طراحی معماری و وسعت کم فضاها در عمارت خورشید، ظرفیت استفاده از آن به‌صورت کاخ وجود نداشت، از این رو پذیرش عملکرد این بنا به‌عنوان کاخ توجیهی ندارد.

بنابر نوشته کتاب نادرنامه در سال ۱۱۴۵ ه.ق/ ۳۳-۱۷۳۲ م. هنگامی که نادرقلی میرزا والی خراسان بود و برای سرکوب افغانه و تصرف هرات به مشهد آمد، به فکر ایجاد آرامگاه ابدی خود افتاد و بنایی مجلل در بالا خیابان احداث نمود.<sup>۵</sup> هر چند طراحی از این بنا در دست نیست ولی مطابق وقف‌نامه موجود آن در کتابخانه آستانه قدس رضوی، ظاهراً ساختمانی مجلل در میان باغی بوده است. این بنا ابتدا توسط علی‌قلی خان برادرزاده

و به‌منظور جلوگیری از تصادم و نیز جذب تنش‌ها و تغییرات رفتاری آن‌ها در هنگام زلزله این درز را تعبیه نموده است. همچنین تقارن کامل در پلان بنا عامل دیگری بوده که در کاهش نیروی زلزله مؤثر بوده است. بررسی بنا نشان می‌دهد که این عمارت احتمالاً بر اساس یک نظم هندسی و بر اساس مدولی به میزان یک گز (معادل ۹۵ سانتی‌متر) اجرا شده است که نشان از طراحی دقیق آن دارد (رضازاده و ثابت‌فرد، ۱۳۹۲، ۴۲).

در سمت غربی و از داخل فضای یکی از ایوان‌ها، پلکانی بسیار باریک وجود دارد که دسترسی به بالای بام فضاهای هشت‌ضلعی پیرامونی را فراهم می‌سازد. در سمت غربی جداره استوانه، راه‌پله‌ای وجود دارد که ارتباط به قسمت فوقانی و مردگرد پیرامون پوشش گنبدی سقف را میسر می‌سازد. وجود این مردگرد نشان از قصد احداث گنبد دوپوسته‌ای در بالای استوانه بوده که ظاهراً با مرگ نادر نیمه‌تمام ماند.

نادرشاه در سال ۱۱۵۱ / ۱۷۳۸ به هند لشکر کشی کرد و پس از چند ماه نبرد دهلی را به تصرف درآورد (قدوسی، ۱۳۳۹، ۱۲۷). وی در بازگشت از هند با دقت معماران، نجاران، خاتم‌بندان و درودگران و نقاشان ماهر را انتخاب و با خود به ایران آورد (شفیع‌تهرانی، ۱۳۴۹، ۳۵۴-۳۵۵). این اقدام برنامه‌ریزی شده نشانگر آرزوی او برای برپایی بناهای یادمانی در دوره حکومتش، همانند سایر سلسله‌های حاکم، در کشور بود. نادرشاه به علت نزدیکی به محل زادگاه خود و نیز بر خورداری کلات از استحکامات و موانع طبیعی، علاقه زیادی به این منطقه داشت و به همین دلیل پس از فتح هند دستور داد تا خزائن غنائم خود را در کلات احداث نمایند. میرزا مهدی خان استرآبادی منشی و مورخ نادرشاه در کتاب تاریخ جهانگشای نادر در ذیل وقایع سال ۱۱۵۲ / ۱۷۴۰ می‌نویسد که نادر پس از ورود به کلات دستور احداث ساختمان‌های جدیدی را علاوه بر آنچه قبلاً امر کرده بود شامل طرح بازار و چارسوق، مسجد و رباط را می‌دهد (۱۳۸۷، ۳۶۰). وی در ادامه در شرح وقایع سال ۱۱۵۴ / ۱۷۴۱ ذکر می‌کند که نادر قصد داشت پس از فراغ از امور مملکت و رتق وفتق امور سلطنت را به



۰ ۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷

تصویر ۷. برش عمارت خورشید. مأخذ: (میراث فرهنگی استان خراسان رضوی)

نادر تخریب و سپس بقایای آن به وسیله آغا محمدخان قاجار منهدم گردید (قدوسی، ۱۳۳۹، ۴۴۲-۴۴۳).<sup>۱۰</sup>

محمدکاظم مروی وزیرمرو در کتابش *عالم آرای نادری* (۱۱۶۶ ه.ق) می‌گوید که نادرشاه در هنگام مراجعه از سفر هندوستان در سال ۱۱۵۳ / ۱۷۴۰ دستور داد تا بنایان و معماران در مکان قصبه چاوشی که محل تولد وی بود گنبد و بارگاه عظیمی بسازند که به «مولود خانه نادری» معروف گردید. سپس وی به کلات رفت. چون در گذشته مقرر کرده بود که توسط قاسمعلی خان جلاپور و آقا زین‌الدین معمارباشی و آقامحسن معمارباشی و جمعی دیگر از سرکردگان معتمد بناها و باغ‌های مختلف در کلات بسازند و از سمت کوه حرم رود جریان آب را به کلات هدایت نمایند و کلیه خزاین را که از هند و ترکستان و سایر شهرهای ایران در اختیار داشت در کلات دفن و مخفی نمایند. همچنین قرار بود که مقبره‌ای از سنگ سیاه به جهت نادر آماده نمایند. وی همچنین به حکام ولایات تبریز و مراغه و سایر بلاد آذربایجان دستور داد تا سنگ مرمر برای ساخت این مقبره به کلات حمل نمایند (مروی وزیر مرو ۱۳۶۴، ۸۲۵-۸۲۴).<sup>۱۱</sup> البته از این متن می‌توان چنین برداشت کرد که نادرشاه به ساخت بنای یادمانی در کلات نظیر آنچه که در زادگاهش احداث کرده بود، علاقه و اهتمام جدی داشت. بعلاوه، از مقبره نادر با سنگ سیاه اثری در کلات وجود ندارد و نمی‌تواند با عمارت خورشید فعلی که نمای آن با سنگ سفید پوشیده شده است، مطابقت داشته باشد. شایان ذکر است که علی‌رغم تحریر این مطالب پس از مرگ نادر، نویسنده در هیچ جای آن اشاره مستقیمی به نام و تاریخ اتمام عمارت خورشید در کلات نمی‌کند. که می‌تواند دلالت بر ناتمام بودن بنا و عدم نام‌گذاری خاص آن تا زمان داشته باشد.

باید توجه کرد که پایتخت رسمی نادر شهر مشهد بود و وی در این شهر به رتق و وقت امور کشوری می‌پرداخت.<sup>۱۲</sup> تدفین هر پادشاهی در پایتخت حکومتی خودش سنتی مرسوم و رایج بود، کما اینکه جسد نادرشاه پس از قتلش نیز به مشهد حمل و در آنجا دفن گردید. لذا علی‌رغم وجود آرامگاه مفصل نادرشاه در مشهد که پیش‌تر به آن اشاره شد ضرورت ساخت مقبره‌ای جدید در کلات که منطقه‌ای دورافتاده بود، آن‌هم با چنین دقت و هزینه‌ای نامعقول به نظر می‌رسد. اما با توجه به شیوه زندگی عشایری نادر و تردد وی میان مشهد و کلات و ایبورد، محتمل است که نادر قصد داشته تا مکانی تشریفاتی در هنگام حضور موقتی خود در کلات برای رسیدگی به برخی از امور حکومتی و دیوانی ایجاد نماید. بنابراین وی به دنبال ساخت بنایی با ظاهری خاص و ویژه بود که از هر نظر جذاب و برجسته باشد تا بتواند نماد حضور او و حکومتش در کلات باشد. گفتنی است که تمامی شواهد حکایت از طراحی دقیق بنا دارد و با توجه به نیمه‌تمام بودن آن، قبول فرضیه ساخت ابتدایی بنا به‌عنوان مقبره و بعد تبدیل آن به کاخ غیرمحتمل به نظر می‌رسد.

در مورد نام بنا یعنی «خورشید» هم باید اضافه کرد که کلمه خورشید درواقع صفتی است که به‌صورت مجازی بر جذابیت و درخشندگی این بنا تأکید می‌کند. نمونه مشابه دیگر، عمارت شمس‌العماره (خورشید معماری) در کاخ گلستان تهران است که علت نام‌گزایش ارتفاع و تزئینات خاص بیرونی‌اش بود که آن را همانند خورشیدی جذاب و درخشنده در میان سایر بناهای هم‌دوره خود متجلی می‌ساخت. البته این احتمال نیز وجود دارد که نام خورشید بعدها به بنا اطلاق گردیده، زیرا در هیچ منبع

تاریخی به آن اشاره نشده است. در سال ۱۹۷۱/۱۳۵۰ تعمیرات اساسی این بنا توسط دفتر ملی حفاظت از آثار باستانی شروع گردید. در جریان این تعمیرات، پس از خاک‌برداری در فضای پیرامونی بنا، محوطه‌سازی و باغسازی اولیه آن آشکار گردید. ادامه مطالعات بعدی مشخص نمود که این بنا در میانه باغی شرقی-غربی که دارای حوض‌ها و جوی‌های متعددی در پیرامون آن بود قرار داشت. این باغ در ابتدا در دو سطح با ۱/۴۰ متر اختلاف طراحی شده بود. آب در گذشته از بالاترین نقطه وارد این باغ می‌شده و پس از گردش در محوطه از سمت شرقی باغ خارج می‌گردید (دانشدوست، ۱۳۷۴، ۴۷۹-۴۸۰). بنابراین می‌توان ادعا کرد که این مجموعه بر اساس یک طرح از پیش اندیشیده دقیقه مکان‌یابی شده بود تا با استفاده از توپوگرافی زمین و جریان طبیعی آب، یک چهارباغی یا به عبارت صحیح‌تر باغی چهاربخشی<sup>۱۳</sup> با بنایی در میان آن ایجاد نماید (تصویر ۸). این نوع باغسازی که در جهت نمادگرایی بهشت بر روی زمین دوره صفوی در ایران معمول گردید، در دربار پادشاهان گورمانی هند مورد تقلید قرار گرفت که قدیمی‌ترین نمونه بارز آن مقبره همایون در دهلی (۱۵۷۱/۹۷۸) می‌باشد (Asher, 1992, 45).<sup>۱۴</sup> البته چنین طرحی در باغ‌های شاهان صفوی مانند هشت‌بهشت (۱۰۸۰ ه.ق) نیز قابل مشاهده می‌باشد.

همان‌طور که قبلاً ذکر شد، پلان طبقه همکف بنا (که حدود یک متر بالاتر از سطح زمین است) به شکل یک هشت‌ضلعی است که دارای چهارراه ورودی است. در پیرامون طبقه همکف، یک بنای هشت‌ضلعی دیگر قرار دارد که شامل ایوان‌ها و فضاهای نیمه‌باز به هم مرتبط هستند که همانندرواقی تزئینی به دور استوانه میانی می‌باشد. در دوره صفوی نیز شکل هشت‌ضلعی به شکل گسترده‌ای در ساخت کوشک‌های سلطنتی استفاده می‌گردید که شاخص‌ترینش کوشک هشت‌بهشت در اصفهان و یا بنای یادمانی قدمگاه نیشابور (۱۶۱۱/۱۰۲۰) است. درواقع این نوع طراحی به فضای میانی یا همان گنبدخانه از طریق ایجاد فضایی نیمه‌باز یا واسط توجه دارد تا سلسله‌مراتب فضایی را از باز به نیمه‌باز و سپس بسته پدید آورد. البته این سلسله‌مراتب فضایی در حجم معماری قصر خورشید نیز رعایت شده است. استفاده از این شکل در ساخت مقابر سلطنتی مغولان هند رواج داشت که خود الهامی از پلان معروف «هشت‌بهشت ایرانی» بود. در این طرح به‌طور معمول هشت اتاق (فضا)، به نشانه هشت‌بهشت، گنبدخانه مرکزی را احاطه می‌کردند و این مقبره در داخل یک باغ چهاربخشی (چهارباغ) قرار می‌گرفت. (Blair and Bloom, 1994, 383).

نمای استوانه رفیع عمارت خورشید، حاوی ۶۴ ترک‌های (نیم-دایره‌های) عمودی تزئینی است که سابقه طولانی از دوره ایلخانی در خراسان دارد. شبیه‌ترین نمونه به این شکل در برج رادکان شرقی (اواخر قرن ۵۷ ه.ق / ۱۳ م.)، در نزدیکی کلات در شهر چناران، مشاهده می‌شود (تصویر ۹).<sup>۱۵</sup>

برج رادکان دارای پلان هشت‌ضلعی داخلی می‌باشد که قطر داخلی آن ۸/۵ متر است. ارتفاع بیرونی بنا حدود ۲۵/۳۴ متر، و ارتفاع درونی آن ۲۳ متر است. بنای برج دارای گنبد دوپوسته‌ای است که پوسته داخلی آن نیم‌دایره و پوسته بیرونی آن به‌صورت رک می‌باشد. نمای بیرونی این بنا با ۳۶ ترک تزئینی آجری پوشیده شده است. در انتها این ترک‌ها ردیفی





تصویر ۸. دید هوایی عمارت خورشید و باغ پیرامون آن. مأخذ: (Google Earth)



تصویر ۹. برج زادگان در چناران.

مسجد کبود کلات با توجه به کتیبه آن به تاریخ ۱۸۳۴/۱۲۵۰ اشاره کرد (حسینی، ۱۳۷۹، ۱۷۵). در این دوره نیز احتمالاً مداخلاتی در عمارت خورشید نیز رخ داد که برخی از آن‌ها تا به امروز قابل مشاهده است. به دستور یلنگ توش‌خان جلایر با اندود گچ بر روی اسپر بعضی از ایوان‌های مقبره نادر نقوش انسانی ترسیم نمودند که روی نقوش اسلیمی قبلی را بپوشاند. بقایای یک طرح نقاشی بر بالای ورودی شرقی عمارت خورشید، دقیقه همان طرح تزئینی بر روی کاشی کاری پشت بغل یکی از ایوان‌های مسجد جامع است که نشان از هم‌زمانی تغییرات در بنای مورد مطالعه با تعمیرات مسجد جامع کلات دارد.

همچنین به دستور وی یکی از دیوارهای سردابه را شکافتند تا به فضاهای پشتی دست یابند که پس از مشاهده ورودی‌های اصلی و بازکردن آن‌ها قسمت‌های شکافته‌شده را بستند (لباف، ۱۳۷۷، ۱۷۹). مجدالاسلام کرمانی که در سفرنامه خود به کلات که در واقع دوران تبعیدش به این مکان در سال ۱۳۲۴/۱۹۰۶ بود، می‌نویسد که نادر یک عمارت بسیار مجلل و محکم در وسط باغی ساخته که بعضی آن را مقبره گویند و در حال حاضر این عمارت مرکز کلات و مقر حاکم آن است. او ادامه می‌دهد که پس از عبور از فضایی که بالای سردر آن اتاق‌هایی ساخته بودند وارد فضای صحن شدیم که در آنجا اتاق‌های سربازخانه قرار داشت. مجدالاسلام در ادامه اضافه می‌کند که در دو طرف بنای کاخ خورشید دیوار کشیده شده بود، و سربازخانه در این طرف و اندرون حاکم در طرف دیگر است (مجدالاسلام کرمانی، ۱۳۵۶، ۲۱۸-۲۱۹). عکس این بنا در سال ۱۳۱۱/۹۴-۱۸۹۳، در ردیف از این اتاق‌ها در مقابل یکدیگر را در محوطه شرقی عمارت خورشید با حضور سربازان نشان می‌دهد که تأییدی بر نوشته فوق مبنی بر تبدیل این بنا به یک مقر حکومتی در دوره قاجار دارد (تصویر ۱۱).

### تزئینات بنا

تزئینات در عمارت خورشید به دو دسته داخلی و خارجی تقسیم می‌شوند. در داخل کتیبه‌ای قرآنی شامل سوره نباء وجود دارد که ارتفاعش از سطح زمین ۳/۱۵ متر است. این کتیبه از جنوب شرقی فضای هشت‌ضلعی استوانه میانی آغاز و به دور فضای درونی امتداد می‌یابد. در انتهای کتیبه تاریخ جمادی الاول ۱۱۶۰ (۱۷۴۷ م.) به چشم می‌خورد (تصویر ۱۲). با توجه به اینکه کتیبه‌نویسی در ردیف آخرین اقدامات داخلی پیش از تکمیل و بهره‌برداری از یک بنا قلمداد می‌گردد، می‌توان احتمال داد این بنا در زمان حیات نادرشاه در حال اتمام بوده، زیرا وی به فاصله یک ماه بعد از تاریخ نگارش کتیبه یعنی در جمادی‌الثانی همان سال به قتل رسید. استفاده از این سوره در بناهای تاریخی ایران نادر است ولی در مسجد بار (بزرگ) گنبد در شهر دهلی نیز وجود دارد (Dodd and Khirallah, 1981, 145). از این رو می‌توان ادعا کرد که احتمالاً انتخاب این متن توسط معماران هندی و نگارش آن با تأیید خود نادر انجام گرفته است. سوره نباء درباره روز قیامت و حوادث آن سخن می‌گوید و جایگاه و حالات گنه‌کاران و نیکوکاران را در آن روز توصیف می‌کند. استفاده از این متن قرآنی که لحنی محکم و کوبنده هم دارد می‌تواند پیامی برای حاکم مبنی بر ضرورت توجه وی بر انجام عمالش و بازخواست در روز داوری باشد و شاید علت انتخابش هم به همین دلیل بوده است.

در داخل بنا همان‌طور که قبلاً ذکر شد در مجموع ۱۶ تاق نما وجود

از قوس‌هایی به شکل گله‌ای تزئینی آجری به چشم می‌خورند. در بالای این ترک‌ها بقایای کتیبه‌ای از آجر و کاشی وجود دارد. این مشخصات با ویژگی‌های بنای کاخ خورشید شباهت زیادی دارد و از این رو می‌توان ادعا کرد که با توجه به نزدیکی موقعیت قرارگیری این دو بنا، این برج الگویی مناسب برای ساخت قصر خورشید بوده است. با در نظر گرفتن این مشابهت‌ها، و به‌ویژه ضخامت غیرمعمول دیواره‌های عمارت خورشید، می‌توان این احتمال را مطرح کرد که قرار بوده گنبد رکی به‌عنوان پوشش نهایی بر روی این بنا ساخته شود. این اقدام احتمالاً با مرگ نادرشاه نیمه‌تمام باقی ماند و تنها پوشش زیرین آن اجرا شده است. نسبت ارتفاع گنبد به بدنه برج رادکان که ۱:۱/۴ است، که اگر همان را برای عمارت خورشید لحاظ کنیم می‌توان طرح یک گنبد رکی را پیشنهاد داد (تصویر ۱۰).

ایل جلایر که همراه با سپاه چنگیز وارد خراسان شدند، امور کلات را در دوره قاجار اداره می‌کردند (فرهود، ۱۳۹۰، ۴۱۰). در دوره صفوی مرشد قلی خان جلایر به حکومت پساکوه و ابیورد منصوب شد و به این ترتیب ایل جلایر در منطقه کلات سکنی گزیدند (میرنیا، ۱۳۶۹، ۵۵). نادر پس از به سلطنت رسیدن، افراد این ایل را که اکثراً جنگجو و رزم پیشه بود به کار گرفت تا از این محدوده سوق الجیشی حفاظت نمایند. وی همچنین دستور داد تا در «دره نادر» نیز برج و باروی مستحکمی بسازند تا راه نفوذ به کلات بسته شود (مروزی وزیر مرو، ۱۳۶۴، ۱۰۸۹). جلایرها با توجه به سابقه حضور و قدرتشان در خراسان، و نیز به دلیل شرایط طبیعی و جغرافیایی کلات توانستند تا حدود زیادی استقلال و خودمختاری خود را در این محدوده حفظ نمایند. یکی از روسای آن‌ها به نام یلنگ توش‌خان در زمان سلطنت محمدشاه (۶۴-۱۲۵۰ ه.ق) مزاحمت زیادی برای حکومت ایران فراهم کرد، اما سرانجام به زور گردن نهاد و تسلیم شد (Yate, 1900, 157). در این دوره توسط وی اقدامات عمرانی در کلات صورت گرفت که از جمله می‌توان به مرمت و تعمیر



تصویر ۱۰. طرح پیشنهادی گنبد عمارت خورشید.



سنگ قرمز با مرمر سفید از دیگر ویژگی‌های تزئینی در معماری سلطنتی همین دوره است که در آثار متعدد معماری از جمله مقبره همایون و مسجد جامع دهلی دیده می‌شود.

نمای بنای هشت‌ضلعی از تکرار یک دهانه بزرگ که بر فراز آن قوس تیزه‌داری قرار گرفته که در هر طرف آن یک دهانه کوچک‌تر با قوس‌های تیزه‌دار وجود دارد تشکیل شده است. حداثی بین این سه دهانه قاب‌بندی گردیده، و با تاق نماهای پشت بسته‌ای در دو سطح بالا و پائین آراسته شده است. در داخل این قاب‌ها نقوش مختلف گل‌وگیاه حجاری شده و حداثی میان این قاب‌ها با پیچک‌های گیاهی تزئین گردیده است (تصویر ۱۵).

نمونه این نوع تزئین را در نماهای مختلف بناهای دوره گورکانیان در هند به چشم می‌خورد (Clévenot, 2000, 43, 45, 195-196). در قسمت پایین برخی از سنگ‌ها نیز تصویر طوطی و میوه‌هایی مانند موز، انبه، خرمالو، بادام‌هندی و آناناس، حجاری شده است که عناصری بومی شبه‌قاره هند می‌باشند (تصویر ۱۶). شایان ذکر است که ایوان‌های فضاهای هشت‌ضلعی پیرامونی نیز با کاربردی، مقرنس‌های و نقاشی روی گچ آراسته شده است که نشان از تداوم تزئین داخلی بروی سطوح بیرونی دارد. نکته مهم دیگر توجه یکسان به تزئین داخل و خارج بنا است که تأکیدی بر اهمیت شکل بیرونی آن به‌عنوان بنایی یادمانی و کارکرد درونی‌اش به‌عنوان فضایی تشریفاتی دارد.

### نتیجه

سلطنت پادشاهی نادرشاه (۱۱۴۸-۱۱۶۰ ه. ق/ ۱۷۳۶-۱۷۴۷ م.)، عمر نسبتاً کوتاهی در ایران داشت. با توجه مشکلات مختلف، به‌ویژه بی‌ثباتی سیاسی و اجتماعی کشور، فرصت ساخت‌وساز آثار فاخر و برجسته در این دوره فراهم نگردید. عمارت ناتمام معروف به «کاخ خورشید» نه‌تنها به این دلیل که شاخص‌ترین بنای بازمانده از دوره افشاریه در ایران است،

دارد (که در طبقه همکف ۴ تاق نمای آن‌ها در واقع درهای ورودی هستند. این تاق نماها با نقاشی رنگی از طرح‌های گل و گیاه و اسلیمی روی گچ تزئین شده‌اند. استفاده از رنگ‌های متنوع درخشان و روشن و نقوش اسلیمی شامل نقش گل و گیاه و طرح‌های هندسی، یادگار سنت نقاشی بر روی دیوارهای مقابر پادشاهان مغولی هند مانند مقبره اکبر (۱۳-۱۶۰۵ م.) در سیکاندرای هند می‌باشد که خود متأثر از هنرهای هندی و ایرانی است (Sharma and Gupta, 2013, 94). در حال حاضر تاق نماهای ردیف بالا نیز با چنین طرح‌هایی تزئین شده است. مهدی بامداد مدعی است که بر روی تاق نماهای فوقانی تصاویری از شاهزادگان افشاری که هریک سوار بر روی اسبی هستند روی دیوار نقاشی شده است. یکی از این نقاشی‌ها ظاهراً متعلق به رضا قلی میرزا<sup>۱۶</sup> ولیعهد نادرشاه است که به دستور وی کور شد (بامداد، ۱۳۴۴، ۱۳). البته وی در مورد ادعای خود هیچ دلیلی ارائه نمی‌کند. احتمال دارد که طرح‌های مذکور در دوره قاجار به بنا اضافه شده باشند، هرچند که فعلاً گواهی در این رابطه در دست نیست. در بالای هر تاق نما نیز با مقرنس‌های گچی آراسته شده که نشانگر تداوم سنت تزئینی در معماری ایرانی است. در زیر گنبد نیز کار بانندی‌هایی وجود دارد که ترکیب آن‌ها شمسه زیبایی را شکل داده که بر روی آن رنگ‌آمیزی شده است (تصویر ۱۳).

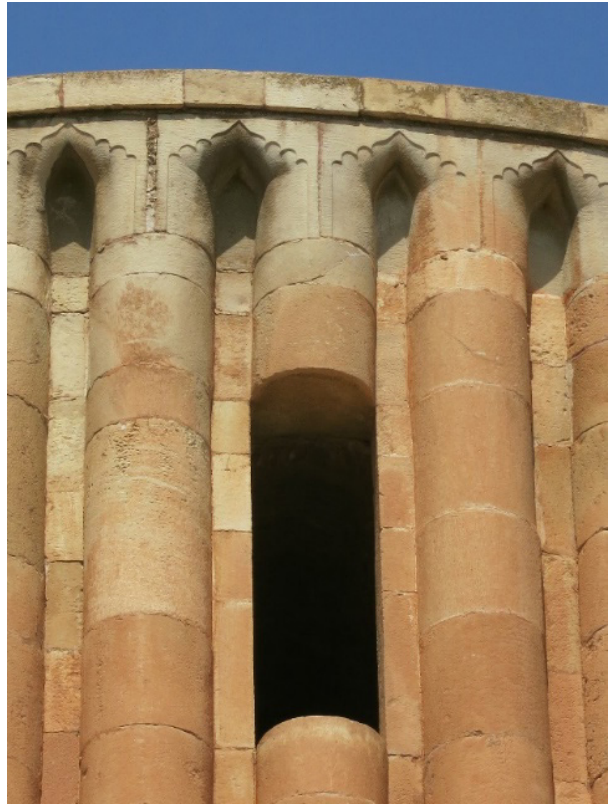
عمارت خورشید به‌صورت کامل از آجر ساخته شده ولی نمای آن با سنگ‌های تراشیده عمودی به طول ۲ متر و به قطر ۲۵ سانتی‌متر پوشیده شده است. به‌منظور تأمین روشنایی داخلی تعدادی از این سنگ‌ها در نمای بیرونی تعبیه نشدند. در انتهای هر دو ردیف از این سنگ‌ها، قوس دندان‌دار که در معماری هند رایج است، قرار دارد (تصویر ۱۴). نمای ساختمان هشت‌ضلعی با سنگ‌های قرمز پوشیده شده است. به‌طور کلی سنگ ماسه‌ای قرمز رنگ یکی از عناصر اصلی در معماری گورکانی (مغول) هند است که در یکپارچگی سبک‌های مختلف، تیموری، بین‌النهرین، ایرانی و هندی به کار گرفته شد (Koch, 1991, 43). همچنین ترکیب



تصویر ۱۳. بخشی از تزئینات داخلی بنا.

بلکه به دلیل برخورداری از ویژگی‌های معماری و سازه‌ای خاص خود، از نظر تاریخ معماری حائز اهمیت می‌باشد. همان‌طور که قبلاً ذکر شد این بنا در مراحل مختلفی احداث گردید (شکل ۱۷).

بخش استوانه‌ای شکل مرکزی بنا با الهام از برج آرامگاهی رادکان متعلق به دوره ایلخانی در خراسان طراحی و اجرا شده است. ساخت برج آرامگاهی که از دوره آل بویه در ایران آغاز شده بود در دوره سلجوقی و ایلخانی به اوج رسید، ولی در دوره تیموری روبه افول گذاشت و در دوره صفوی متوقف شد. این شکل از معماری مجدداً در قالب مفهوم جدیدی یعنی بنای یادمانی عمارت خورشید در کلات متجلی گردید. ساخت چنین ترکیبی که هسته اصلی آن ملهم از معماری برج آرامگاهی است حکایت از تداوم و استمرار سنت احداث چنین شکلی از بناهای یادمانی در این دوره از معماری دارد. با توجه به این‌که ساخت برج آرامگاهی تا انتهای دوره قاجار ادامه نیافت، می‌توان ادعا کرد که برج استوانه‌ای در کلات، آخرین نمونه از تلاش برای برپایی این شکل یادمانی در تاریخ معماری سنتی ایران است. اما آنچه که این استوانه را از نمونه‌های مشابه متمایز می‌کند، وجود بنای هشت‌ضلعی در پیرامون این استوانه است. نمای این هشت‌ضلعی با سنگ قرمز حجاری پوشیده شده که در ترکیب با سنگ سفید نمای استوانه مرکزی، یادآور معماری دوره گورکانی در هند است. ترکیب این دو حجم و مصالح به کاررفته در مجموع تلفیقی ظریف و دقیق از شیوه‌های ساخت معماری ایرانی و هندی را نشان می‌دهد. وجود تزئینات مختلف بنا نشان از کارکرد یادمانی در بیرون و عملکرد تشریفاتی



تصویر ۱۴. نمای سنگی استوانه بنا به همراه نورگیر تعبیه شده.



تصویر ۱۵. تزئینات حجاری شده بخشی از نمای بیرونی بنای هشت‌ضلعی.

در درون دارد. بعلاوه قرارگیری این بنا در میان باغی با شبکه‌ای از فواره‌ها به دور آن، یادآور سنت ساخت کوشک در میان باغ‌های حکام صفوی در ایران و سلاطین گورکانی در هند می‌باشد. از نظر عملکردی، این بنا نه کاخ است و نه مقبره، بلکه بنایی یادمانی است که عملکردی تشریفاتی دارد و هدف از ساختش زنده‌نگه‌داشتن نام و یاد نادر در کلات بود، کما اینکه تا به امروز هم این نقش را به خوبی ایفا نموده است.

بررسی این بنا نشان داد که اهمیت آن تنها به ویژگی‌های خاص معماری محدود نمی‌شود بلکه به لحاظ سازه‌ای هم ارزشمند است. تدابیر بکار برده شده در ساخت آن برای انتقال نیروی ثقلی و کاهش نیروی زلزله، مانند پلان متقارن، ایجاد دیوارهای ضخیم برای کاهش نیروی زلزله، ساخت هشت‌ضلعی در پیرامون دیوارهای استوانه در زیرزمین برای جلوگیری از لغزش، و از همه مهم‌تر وجود درز انقطاع بین دو بخش ساختمان برای مقابله با تنش‌ها و تغییرات ابعادی، نمونه مثال‌زدنی از آگاهی فنی و شناخت محیطی معماران آن دوره در به‌کارگیری این تدابیر است که امروزه آن‌ها هنوز نیز کاربرد دارد.



تصویر ۱۶. تزینات حجاری شده گل و گیاه به همراه میوه‌ها هندی و طوطی در نمای شرقی بنا.



تصویر ۱۷. مراحل احداث عمارت خورشید.

۸. در متن هم‌تراز با سپهر برین ذکر شده که کنایه از آسمان نهم که بالاتر از همه است.
۹. برای شرح مفصل این آرامگاه نگاه کنید به: قدوسی، ۱۳۳۹، ۴۳-۴۴.
۱۰. در سال ۱۲۹۶ ش به دستور احمد قوام والی خراسان آرامگاه جدیدی در این محل برای نادر ساخته می‌شود در سال ۱۳۳۵ آرامگاه فعلی به سرپرستی انجمن آثار ملی به شکل امروزی آن احداث می‌گردد (قدوسی، ۱۳۳۹، ۴۶۱).
۱۱. شایان ذکر است که سنگ مرمری در ساخت این بنا در کلات به کار نرفته و این تنها تصور نویسندگان است.
۱۲. سیدی، ۱۳۷۸، ۲۲۷.
۱۳. برای توضیح در مورد طرح این گونه باغ نگاه کنید به: جیحانی؛ رضایی پور، ۱۳۹۹، ۹۸-۱۹۴.
۱۴. مقبره همایون در واقع اولین بنای یادمانی در معماری دوره گورکانی هند است که به‌عنوان الگو در معماری سایر مقابر سلطنتی این دوره مورد استفاده قرار گرفت.
۱۵. برای این بنا نگاه کنید به: ویلبر، ۱۳۶۵، ۱۲۷ و برای ترسیمات آن نگاه کنید به: گنجنامه، ۱۳۸۹، ۲۰۸-۲۱۰.
۱۶. نادرشاه در سال ۱۱۵۴ ق.ه. / ۱۷۴۱ م. دستور کورکردن پسر ارشد و

## پی‌نوشت‌ها

۱. این مقاله به مرحوم مهندس یعقوب دانشدوست (۱۳۱۷-۱۴۰۰ ه.ش)، فارغ‌التحصیل رشته معماری از دانشکده هنرهای زیبا، که نقش به‌سزایی در مرمت این بنا در دهه ۱۳۵۰ به‌عنوان رئیس دفتر فنی حفاظت از آثار باستانی خراسان ایفا نمود، تقدیم می‌گردد.
  ۲. برگرفته از: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/monument>
  ۳. این گنبدخانه قدیمی‌تر از خود مسجد است. پی‌های این گنبدخانه متصل به بقیه مسجد نمی‌باشد (حسینی، ۱۳۷۹، ۱۷۲).
  ۴. این کتیبه از سطح زمین ۱۵ متر بالاتر و بر بخشی از کوه، حجاری شده و دارای ۲۴ بیت شعر به زبان ترکی-فارسی است که به‌نوعی منشور دولت نادرشاه به حساب می‌آید (مطلق، ۱۳۸۴، ۱۱۵).
  ۵. برای این مسجد نگاه کنید به: حسینی، ۱۳۷۹، ۷۲-۱۷۰.
  ۶. تاریخ ۱۲۹۸ / ۱۸۸۱ صحیح است. نگاه کنید به: زعفرانلو، ۱۳۶۱، ۱۶۵.
  ۷. برای آگاهی به نقشه پهنه‌بندی خطر نسبی زلزله در ایران تهیه‌شده توسط مرکز تحقیقات راه و شهرسازی، به آدرس زیر مراجعه نمایید.
- <https://www.bhrc.ac.ir>

- خورشید کلات نادر، اثر، ۲۹-۳۰، ۱۶۸-۱۸۶. <https://ensani.ir/fa/article/220871>
- مجدالاسلام کرمانی، احمد (۱۳۵۶)، سفرنامه کلات گوشه‌ای از تاریخ مشروطیت ایران، به کوشش محمود خلیل‌پور، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- مرویی، میرزا محمدکاظم (۱۳۶۴)، عالم آرای نادری، به تصحیح محمدامین ریاحی، تهران: زوار.
- مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۷۸)، *نزهت القلوب*، به تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران: طه.
- مک گرگر، کلنل سی. ام (۱۳۶۸)، شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غربی افغانستان در ۱۸۷۵ (جلد دوم)، ترجمه اسدالله توکلی طبسی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- میرنیا، سید علی (۱۳۶۹)، *ایل‌ها و طایفه‌های عشایری خراسان*، مشهد: مؤسسه انتشاراتی و آموزش نسل دانش.
- نقش عجب مجموع نقشه‌های بناهای تاریخی ایران (۱۳۸۲)، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- وثوقی مطلق، رجبعلی (۱۳۸۴)، کتیبه نادری و ارزش تاریخی آن، پژوهش‌نامه تاریخ، (۱)، ۱-۲۶.
- <https://sanad.iau.ir/journal/history/Article/517898?jid=517898>
- ویلبر، دونالد (۱۳۶۵)، *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان*، چاپ دوم، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- Asher, C. B. (1992). *The new Cambridge history of India. I. 4. Architecture of Mughal India*, Cambridge University Press.
- Blair, S. & Bloom, J. (1994). *the Art and Architecture of Islam 1250-1800*, Pelican History of Art; New Haven and London: Yale University Press.
- Clévenot, D. (2000). *Ornament and Decoration in Islamic Architecture*, London, Thames and Hudson.
- Dodd, E. C., & Khairallah, S. (1981). *The Image of the World A study of Quranic Verses in Islamic Architecture*, vol.II, American University of Beirut.
- Harris, C. M. (2006). *Dictionary of Architecture & Construction*, 4<sup>th</sup> ed. New York, McGraw-Hill.
- Koch, E. (1991). *Mughal Architecture. An Outline of its History and Development (1526-1858)*, Munich: Prested.
- Sharma, R., & Gupta, I. (2013). Persian Paradisal Theme on the Wall of Mughal Tombs, *American International Journal of Research in Humanities, Arts and Social Sciences*, 3(1), 92-96. Available online at <http://www.iasir.net>.
- Yate, C. E. (1900). *Khurasan and Sistan*. Edinburgh: W. Blackwood

ولیعهد خودش رضا قلی میرزا را به طن همکاری در توطئه ترور خودش را صادر کرد (مرویی وزیر مرو، ۱۳۶۴، ۲۰۹). وی ظاهراً پس از مدت اندکی از این عمل خود پشیمان شد. نقاشی رضا قلی میرزا بر روی دیوار عمارت خورشید احتمالاً به دلیل اهمیت وی نزد نادر و دلجویی از او بوده است.

## فهرست منابع

- استرآبادی، محمد مهدی بن محمد نصیر (۱۳۸۷)، *تاریخ جهانگشای نادری*، به تصحیح میترا مهرآبادی، تهران: دنیای کتاب.
- بامداد، مهدی (۱۳۴۴)، *آثار تاریخی کلات و سرخس*، تهران: چاپ تابان.
- دانشدوست، یعقوب (۱۳۷۴)، کاخ خورشید کلات و محیط طبیعی آن، مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد نخست، ۴۷۵-۴۸۰.
- جوینی، عطا ملک محمد (۱۳۸۲)، *تاریخ جهانگشای جوینی* (جلد دوم)، به تصحیح محمد قزوینی، تهران: دنیای کتاب.
- جیحانی، حمیدرضا، رضایی‌پور، مریم (۱۳۹۹)، نسبت میان چهارباغ و باغ چهاربخشی، بر اساس دو متن نثر و نظم سده دهم هجری قمری، *دوفصلنامه اندیشه معماری*، ۴(۸)، ۱۸۵-۲۰۱. Doi: 10.30479/at.2020.11084.1254
- حسینی، سید محسن (۱۳۷۹)، مسجد کبود گنبد کلات نادری، مشکوه، <https://ensani.ir/fa/article/24403>، ۱۶۳-۱۸۰.
- رضازاده اردبیلی، مجتبی؛ ثابت‌فرد، مجتبی (۱۳۹۲)، بازشناسی کاربرد اصول هندسی در معماری سنتی: مطالعه موردی قصر خورشید و هندسه پنهان آن، *نشریه هنرهای زیبا*، ۱۱۸(۱)، ۲۹-۴۴. doi: 20.1001.1.22286020.1392.18.1.3.0
- سیدی، مهدی (۱۳۷۸)، *تاریخ شهر مشهد (از آغاز تا مشروطه)*، تهران: جامی.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۳)، *شاهنامه فردوسی* (جلد دوم)، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: نشر قطره.
- فرهنگی شبستری، عادل، صالحی کاخکی، احمد، و علمدار، سمیرا (۱۳۹۲)، بررسی ابهامات در عملکرد و معماری عمارت خورشید در متون تاریخی، اولین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، بیرجند.
- <https://civilica.com/doc/370799>
- فرهود، نرگس (۱۳۹۰)، بررسی حکم خانی، *پیام بهارستان*، ۴(۱۳)، ۴۰۸-۴۱۰. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/59027>
- فضل‌الله همدانی، رشیدالدین (۱۳۷۳)، *جامع‌التواریخ* (جلد دوم)، به تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران: نشر البرز.
- موسوی، سید حسین؛ رسولی، محمد؛ شهناز، آرش؛ اسدی، محمدصادق؛ رسولی، جلیل؛ صابونیان یزد، مهدی؛ نوربخش، هدیه؛ دیده‌بان، محمد؛ موسوی روضاتی، مریم‌دخت و داوودفر، محمد (۱۳۸۹)، *گنج‌نامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران*، امام‌زاده‌ها و مقابر، بخش دوم، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- لارودی، نورالله (۱۳۸۸)، *نادرپسر شمشیر*، تهران: نشر کتاب پارسه.
- لباف خانیکی، رجبعلی (۱۳۷۶)، پژوهش و گمانه‌زنی در عمارت قصر